

АНАЛІЗ РОБОЧОЇ МОДЕЛІ СВІДОМОСТІ Й НЕСВІДОМОГО В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ СУГЕСТИВНОГО ВПЛИВУ

Постановка проблеми. Сугестія як різновид психологічного впливу орієнтована на специфічне програмування несвідомої сфери психіки сугеренда. Так, характеризуючи спрямованість сугестивного впливу, В.М. Бехтерев писав, що «навіювання належить саме до порядку тих впливів на психічну сферу, які проходять повз наше «я» і проникають безпосередньо в сферу загальної свідомості» [3, с. 21]. Відзначимо, що під терміном «загальна свідомість» автор має на увазі «підсвідому сферу» психіки [3, с. 18].

Сучасні автори також приділяють увагу специфіці спрямованості сугестивного впливу. Так, Т.І. Ахмедов і М.Є. Жидко трактують навіювання як елемент комунікації між сугестором і сугерендом, що дозволяє отримати мимовільну відповідь на стимул, адресований несвідомої частини психіки сугеренда [1, с. 159]. К. Таппервайн відзначає: «Суть навіювання полягає в тому, що у власній підсвідомості або в підсвідомості іншої особи яким-небудь способом створюється певне уявлення. За рахунок навіювання можна вплинути на почуття, судження й вольові рішення особи, що є об'єктом навіювання» [17, с. 38]. В.Г. Євтушенко також підкреслює, що *«навіювання ніколи не реалізується на рівні свідомості. Воно може стати ефективним, лише, будучи перетвореним в образні уявлення за допомогою самонавіювання... Мова нашої підсвідомості заснована не на словах, а на образах, «гучність» же мови образів залежить від супутніх емоцій. Подіяти на підсвідомість може тільки те, що ми самі можемо собі представити»* [7, с. 174-175].

Отже, сугестивний вплив спрямований на несвідомий рівень психіки сугеренда, що й приводить до появи в останнього або певного стану, або почуття, або нового відношення, або готовності до здійснення певного вчинку, які реалізуються поза свідомим контролем сугеренда. Інакше

кажучи, психологічні механізми сугестії значною мірою знаходяться у несвідомій сфері психіки сугеренда.

Однак у науковій літературі існують різні підходи до трактування сутності, феноменології, структури, функціонування свідомості й несвідомого в цілісній системі психіки людини. При цьому класифікаційні системи свідомих і несвідомих феноменів засновані на наступних підходах: 1) філософсько-психологічному підході; 2) психодинамічному підході; 3) інформаційному підході; 4) психофізіологічному підході [1], [6], [12].

Таким чином, продовжує залишатися актуальною проблема виявлення й уточнення робочої моделі свідомості й несвідомого, котра застосовується в сугестології для актуалізації й ефективного використання психологічних механізмів сугестивного впливу.

Результати теоретичного аналізу проблеми. У цілому ряді фундаментальних сугестологічно-орієнтованих робіт відзначається, що в процесі реалізації сугестивного впливу провідну роль грає модель свідомості й несвідомого, яка враховує функціональну асиметрію півкуль головного мозку людини в рамках психофізіологічного підходу [1], [7], [15], [22], [23]. Тому для нас становлять значний інтерес ті дослідження, в яких на основі клініко-морфологічних зіставлень робляться спроби зв'язати роботу лівої й правої півкуль головного мозку людини з функціями свідомості й несвідомого в цілісній системі її психіки.

У наш час є загальновизнаним, що півкулі розрізняються за способом коркової обробки зовнішньої інформації, яка поступає у мозок, за характером «бачення» навколишнього світу. Права півкуля вважається холістичною, тому що вона сприймає світ як цілісний образ, що не зводиться до суми складових його елементів. Ліва півкуля вважається аналітичною, тому що вона обробляє інформацію послідовно, дискретно. При цьому передбачається, що «аналітико-холістична дихотомія півкуль у способі обробки сенсорної інформації – їх фундаментальна первинна властивість, що

визначає інші види спеціалізації півкуль головного мозку, які можна розглядати як вторинні» [12, с. 68].

Найбільше всебічно феноменологія функціональної асиметрії людини представлена в роботі Н.М. Брагіної і Т.А. Доброхотової. Автори розглядають функціональну асиметрію мозку як окремий випадок загальної проблеми функціональних асиметрій. Основною ідеєю даної роботи є положення про те, що функціональні асиметрії (моторні, сенсорні, психічні) опосередковуються просторово-тимчасовими факторами, і саме їхня організація визначає цілісну нервово-психічну діяльність людини. Висувається ідея про загальні для «праворукої більшості людства» закономірності просторово-тимчасової організації. Суть її полягає в сполученні лівої півкулі мозку з майбутнім часом, а правої півкулі мозку – з минулим часом. За образним висловом авторів, ліва півкуля «дивиться» у майбутнє, а права – у минуле [5].

Відповідно до концепцій сучасної психофізіології, до головних функцій свідомості відносяться почуття «Я» і комунікація [9]. Тому усвідомлювані психічні процеси зв'язуються в основному з лівою півкулею, її мовними зонами. Саме в лівій півкулі перебуває наше усвідомлюване «Я», пов'язане з мовою [15, с. 159]. Відчуття цілісності особистості й свободи вибору також забезпечується діяльністю лівої півкулі, розташованою там системою внутрішньої й зовнішньої мови, що становить основу самосвідомості [12, с. 77-78].

Т.В. Чернігівська показала, що рефлексія як фундаментальна функція свідомості є продуктом функціональної активності винятково лівопівкульних структур мозку. Здатність виділити себе як фігуру із фону цілком забезпечується структурами лівої півкулі [19].

Е.А. Костандов відзначає, що ліва півкуля здійснює також специфічну функцію інтерпретатора діяльності правої півкулі. Ця унікальна, властива тільки мозку людини функція інтерпретатора дозволяє створювати гіпотези про причини своїх дій і вчинків і служить, таким чином, основою

формування й зміни думок суб'єкта про навколишній світ і свої реакції на нього, звільняючи його в певному ступені від оковів зовнішніх сигналів [12, с. 77-78].

У цілому ліва півкуля забезпечує функціонування наступних психічних функцій, що належать до свідомості: 1) дискретну, послідовну обробку інформації; 2) класифікацію (віднесення об'єкта до категорії); 3) вербалізацію інформації; 4) аналіз мови; 5) аналітичний спосіб обробки інформації; 6) формування й розуміння мови й пісьма; 7) мовний слух; 8) словниковий запас; 9) розуміння граматичної структури мови, граматичних конструкцій, їхнє використання, читання, письмо, рахунок; 10) аналіз тональної послідовності; 11) сприйняття окремих ознак і деталей при сприйнятті зовнішності інших людей; 12) сприйняття й оцінку позитивних емоцій; 13) абстрактне мислення й орієнтування в навколишньому оточенні за рахунок узагальнення й словесної класифікації об'єктів; 14) відчуття й рух правої половини тіла; 15) сприйняття правого візуального поля; 16) оцінку звуку із правого вуха тощо [8].

Таким чином, ліва півкуля є домінантною для вербального матеріалу з аналітичною стратегією його обробки шляхом рішення логічних і математичних завдань. Тому функцією лівої півкулі і є логічне мислення, аналіз, мова, письмо, математичні здібності.

Поняття несвідомого «містить у собі всі психічні явища поза сферою свідомості – ті змісти психічного життя, про наявність яких людина або не підозрює в цей момент, або не знає про них протягом тривалого часу, або взагалі ніколи не знала» [12, с. 15]. При цьому для всіх видів несвідомого з погляду психофізіології загальним є те, що вони є результатом активних процесів, які відбуваються в центральній нервовій системі.

Психофізіологічні дослідження на людях з «розщепленим мозком» [16] дали великий матеріал, що дозволяє зв'язувати неусвідомлювані психічні функції переважно з діяльністю правої півкулі. При цьому можна провести пряму паралель між функціонуванням ізольованої правої півкулі в осіб з

«розщепленим мозком» і неусвідомлюваними психічними процесами. Функціонально або анатомічно ізольована права півкуля в змозі здійснювати беззвітну емоційну поведінку, що не співпадає за своїм характером з поведінкою, що організується лівою півкулею. Права півкуля служить не тільки джерелом несвідомої мотивації, але й має свій характерний «голос» у здійсненні психічних функцій на свідомому рівні [16]. В.С. Ротенберг показав, що всі наші численні «образи Я», пов'язані зі стійким уявленням людини про себе, з пам'яттю «Я» у різних станах, з самооцінкою, також перебувають у правій півкулі [14].

Розрізняють наступні форми несвідомого: 1) неусвідомлювані спонукачі діяльності (мотиви й смислові установки), які не усвідомлюються через їхню соціальну неприйнятність або неузгодженість із іншими потребами, мотивами й установками особистості; 2) неусвідомлювані механізми фіксованої установки, що забезпечують безперешкодне виконання звичних поведінкових автоматизмів і стереотипів; 3) механізми й процеси підпорогового сприйняття об'єктів; 4) надсвідомі явища (неусвідомлювані механізми творчих процесів, результати яких усвідомлюються як художні образи, наукові відкриття, прояви інтуїції, натхнення, творчого осяяння й ін.); 5) феномен «психологічного захисту»; 6) механізми неусвідомлюваного навчання; 7) беззвітні емоції. В останні роки проблема психофізіологічного вивчення зазначених вище неусвідомлюваних психічних явищ тісно пов'язується з дослідженнями в області структурної й функціональної асиметрії великих півкуль головного мозку людини [12, с. 71].

На думку прихильників концепції про особливу роль правої півкулі у функціях несвідомих психічних явищ, деякі аспекти в діяльності цієї півкулі збігаються зі способом пізнання, що отримали у вченні про психоаналіз назву «первинний процес» - як форми мислення, яке З. Фрейд відносив до системи несвідомого. Таких аспектів декілька: 1) у правій півкулі представлено в основному невербальне мислення; 2) права півкуля працює за нелінійним принципом утворення асоціацій, «схоплює» зовнішнє середовище як ціле на

основі сприйняття якої-небудь його окремої частини; 3) права півкуля аналізує й може «вимовляти» окремі слова, але не в змозі організувати їх у речення, що схоже на говоріння під час сну або застереження, описані З. Фрейдом з проблеми психопатології повсякденного життя. Тому дані особливості функціонування правої півкулі дають підставу вважати, що вона здійснює беззвітну, неусвідомлювану поведінку, що не завжди збігається з мотиваціями й поведінковими імпульсами, що виходять із лівої півкулі [12], [14], [15].

У цілому права півкуля забезпечує функціонування наступних психічних функцій, що відносяться до несвідомого: 1) цілісну, комплексну обробку інформації; 2) початкову стадію обробки інформації; 3) індивідуалізацію об'єкта усередині категорії; 4) зорово-просторову орієнтацію; 5) створення зорово-просторової картини навколишнього світу шляхом побудови просторових схем, оперування образами планів і структурами фігур; 6) просторове сприйняття й аналіз просторових взаємин; 7) ідентифікацію фігур; 8) аналіз живого змісту звуків у даній ситуації; 9) аналіз нових відтінків слів, назв предметів; 10) сприйняття й аналіз ритміко-інтонаційних відтінків мови, ударних, ненаголошених, довгих, коротких складів; 11) відмінність чоловічих і жіночих голосів; 12) впізнання знайомих голосів; 13) аналіз музичних образів; 14) інтонування своєї мови; 15) оцінку музики, висоти тону, аналіз мелодій, спів; 16) впізнання людських облич у цілому; 17) сприйняття часу; 18) обробку негативних емоцій і створення негативного емоційного вираження; 19) розуміння негативної емоційності; 20) конкретне образне мислення; 21) відчуття й рух лівої половини тіла; 22) оцінка звуку з лівого вуха; 23) сприйняття лівого візуального поля тощо [8].

Таким чином, права півкуля є домінантною для невербального матеріалу із синтетичною стратегією його обробки шляхом сканування візуально-просторових відносин. Тому функцією правої півкулі і є образне мислення, синтез, інтуїція, творчі здібності.

Навіювання розглядається різними авторами як комунікативний процес: «способи вербального й невербального емоційно забарвленого впливу на сугеренда» [11, с. 38]; вербальні форми комунікації (накази, поради, побажання) і невербальні форми комунікації (емоційність і виразність мови, жестикуляція, міміка) [3, с. 166]. Узагальнюючи, можна відзначити, що «навіювання досягається вербальними (слова, інтонації) і невербальними (міміка, жести, дії іншої людини, навколишнє оточення) засобами» [13, с. 57].

У зв'язку із цим важливе значення, з погляду завдань нашого дослідження, набуває проблема функціональної асиметрії мовної функції. Розкриття даної проблеми є важливим у контексті вибору сугестором адекватних комунікативних засобів (адекватного «пучка мов») для впливу на праву півкулю мозку, яка є носієм несвідомого психічного.

Вивчаючи різну роль півкуль мозку в організації мовних здібностей людини, Т.В. Чернігівська й В.Л. Деглін [21] експериментально показали наступне. Для правої півкулі важливий референт, а не внутрішньомовні відносини. При класифікації слів вона складає «портрет», ігноруючи можливі формальні принципи. У граматичних текстах вона орієнтується на перше ім'я в реченні. При ідентифікації фраз із картинками вона найбільше обтяжується в аналізі пасивів і інтровертованих конструкцій і також може піти по шляху ідентифікації «за ім'ям». Для правої півкулі існує наступна ієрархія складності граматичних конструкцій (за зростанням складності): прямий актив; інтровертований пасив, прямий пасив; інтровертований актив.

Т.В. Чернігівська й В.Л. Деглін відзначають, що права півкуля формує глибинні рівні породження мови - рівень мотиву й глибинно-семантичний рівень, на якому відбувається глобальне виділення теми й реми (визначення «даного» і «нового»). Це рівень «індивідуальних смислів», початок внутрішньої мови.

До компетенції правої півкулі відноситься також і наступний рівень - рівень пропозиціонування, виділення діяча й об'єкта, етап перекладу «індивідуальних смислів» у загальнозначущі поняття, початок найпростішого

структурування. Потім ліва півкуля формує конкретно-мовні синтаксичні структури.

Ліва півкуля поводитьсь зовсім інакше. При класифікації фраз вона не тільки здатна звести трансформовані конструкції до змісту, але схильна навіть до формальних метамовних класифікацій. Вона ніколи не орієнтується на перше ім'я у фразі. Ліва півкуля легко розуміє складні граматичні конструкції при ідентифікації, але утрудняється в розумінні прямого активу. Тому існує наступна ієрархія складності граматичних конструкцій для лівої півкулі (за зростанням складності): інтровертований пасив; прямий пасив; інтровертований актив; прямий актив [21].

З погляду наведених вище експериментальних даних, діалог півкуль – це діалог різних логік мислення, різних систем усвідомлення світу, діалог, що забезпечує, за визначенням В.С. Біблера, додатковість «логіки структури» і «не-логіки» [4, с. 330].

Таким чином, з урахуванням зазначених вище досліджень можна зробити висновок про те, що питання про межу між правопівкульними й лівопівкульними механізмами забезпечення глибинних рівнів мови зводиться до альтернативи: або ця межа проходить після рівня виділення теми й реми, або після виділення агенса й патіенса. При цьому сутність діалогу півкуль визначається у взаємодії двох вказаних вище тенденцій – орієнтованості на референт (права півкуля) і орієнтованості на форму (ліва півкуля) [21].

Аналізуючи вербальні розумові здібності правої й лівої півкуль мозку, Т.В. Чернігівська й В.Л. Деглін [20] експериментально також показали наступне. Права півкуля є носієм метафоричного (архаїчного, міфологічного, «комплексного») у свідомості, вона пам'ятає ідіоми й бере участь у дешифруванні метафор, користуючись при цьому не поелементним, лінгвістичним аналізом, а цілісним, комплексним, гештальтним сприйняттям. Для правопівкульного мислення важливо лише те, що існує в самому досвіді й становить його невід'ємну частину, що неможливо виділити з життєвої тканини. Дане мислення асоціюється з архаїчною свідомістю - циклічною,

заповненою конкретними подіями часу, де переважає старе, відоме, перевірене часом і де відсутній інтерес до нового, апріорного, що існує до й поза досвідом. При рішенні силогізмів права півкуля намагається створити на запропоновану тему свою модель, що живиться накопиченим життєвим досвідом.

Ліва півкуля є носієм «наукового мислення», нової інформації, формальної логіки. Вона не пам'ятає ідіом і майже не може дешифрувати метафори, тому що для цього одного структурування матеріалу мало. Проте із чисто логічним завданням з рішення силогізмів вона справляється блискуче – їй цілком вистачає відомої (вивченої) схеми рішення й вона не намагається співвіднести свій досвід зі змістом силогізмів. Вона формальна й орієнтована на сприйняття не просто нової, але й раціонально поданої інформації. У своєму крайньому прояві вона займається схоластиком, «грою в бісер» [20].

Таким чином, для функціональної асиметрії мозку характерна семіотична гетерогенність, можливість дублювання, двоякого прочитання зовнішньої й внутрішньої інформації, здібність до автоматизованих і довільних мовних процедур, її подвійна природа, яка забезпечується великими півкулями головного мозку. При цьому різні «альтернативно настроєні» субстрати (мозкові півкулі) дані людині споконвічно, і саме вони обумовлюють породження різних когнітивних стилів, латеральних профілів і суб'єктивних світів [19].

Слід зазначити, що вже багато років здійснюються спроби сформулювати інтегративні концепції, здатні адекватно описати асиметрію мозкової діяльності. Однією із самих серйозних спроб такого роду є робота С. Спрингера й Г. Дейча [16].

Автори відзначають, що один вид гіпотез відображає розходження у функціонуванні півкуль як розходження в *типах* матеріалу, який обробляється кожною з них (вербальний – зорово-просторовий). При цьому було доведено, що ліва півкуля відповідальна за сприйняття й продукування

мови, а також математичних і абстрактних символів. Правій півкулі притаманна обробка будь-якої образної, невербальної інформації.

Інший вид гіпотез акцентує увагу на розходженнях в *способах* обробки матеріалу кожною з півкуль (аналітичні – холістичні). Даний вид гіпотез приписує лівій півкулі послідовний перехід від одного елемента інформації до іншого, що сприяє її систематичному аналізу («сукцесивна обробка інформації»), тоді як за правою півкулею закріплюється здатність до одночасного синтетичного «схоплювання» всілякої інформації («симультанна обробка інформації») [16].

В.С. Ротенберг, зокрема, припустив, що розходження між півкулями зводиться до різних стратегій організації контекстуального зв'язку між предметами і явищами. Відповідно до його концепції, ліва півкуля із множинності реальних і потенційних зв'язків вибирає деякі внутрішньо несуперечливі, взаємодоповнюючі один одного зв'язки, і на основі деяких з цих зв'язків створює контекст, що розуміється однозначно. Права півкуля зайнята протилежним завданням. Вона «схоплює» реальність у всьому багатстві, суперечливості й неоднозначності зв'язків і формує багатозначний контекст. Якщо завдяки лівопівкульній стратегії формується модель світу, яка зручна для аналізу, але при цьому обмежена, то завдяки правопівкульній стратегії створюється живий, повнокровний, але при цьому суперечливий образ світу. При цьому обидві стратегії перебувають у стані взаємної доповнюваності [14, с. 95-108].

Разом з тим, у цілому ряді тонко поставлених експериментів показано, що в будь-якому реальному завданні неодмінно беруть участь обидві півкулі мозку – будь то вербальний текст або зоровий невербальний матеріал, будь то аналітичний або холістичний спосіб обробки матеріалу. Будь-яке завдання, що вимагає сенсорного або моторного рішення досить високого рівня, неодмінно застосовує мозкові структури обох півкуль. Тому при дослідженні активності цілісного мозку в здорових досліджуваних мова йде про комплементарність функцій півкуль [20].

Т.В. Чернігівська, зокрема, пише: «Згідно запропонованим останнім часом гіпотезам, мова йде не про бінарності, а про континуум між левопівкульним і правопівкульним полюсами, де міра участі латеральних ансамблів балансує залежно від завдання, яке розв'язується мозком» [18, с. 26]. Це значить, що мова йде про динамічну організацію процесу, щораз нову або найбільш залежну від контексту. При цьому ліва півкуля є ведучою в аналізі фонематичних процедур з усіма слідуючими із цього наслідками для мовної домінантності.

Висновки. Таким чином, більшість гіпотез, що намагаються пояснити функціональну асиметрію мозку, фактично виходять із того, що півкулі мозку функціонують як «два окремих» мозки, які на нейрофізіологічному рівні забезпечують свідому й несвідому активність у системі психіки людини. Зазначені вище гіпотези мають на увазі, що інформація, отримана однією півкулею, але несумісна з її специфікою, повинна бути переадресована іншій півкулі через комісури мозку. Таким чином, при функціонуванні однієї півкулі інша як би інактивована. За оцінкою Т.В. Чернігівської й В.Л. Дегліна, гіпотези залежності півкульної домінантності як від типу завдання, так і від способів (стратегій) обробки матеріалу в цей час є не тільки ведучими, але й експериментально обґрунтованими [21]. При цьому суперечливі факти, що стосуються півкульної організації вищих психічних функцій, стають цілком з'ясовні, «як тільки ми переходимо до нейросеміотичного опису й говоримо про різні знакові системи, або про різні способи обробки інформації (однієї й тої самої), або навіть про різні «когнітивні стилі», які використовують ліва й права півкулі [18, с. 26].

Зазначена модель дає можливість на природнонауковій основі ставити й вирішувати наступні фундаментальні проблеми, що виникають у процесі сугестивного впливу: 1) підвищувати сугестивність сугеренда на основі депотенціалізації свідомості (зниження функціональної активності його лівої півкулі) [14]; 2) формувати трансівні стани сугеренда на основі депотенціалізації свідомості й актуалізації несвідомого (зниження

функціональної активності лівої півкулі й підвищення функціональної активності його правої півкулі) [14]; 3) обґрунтувати використання найбільш ефективних семантичних засобів комунікативно-сугестивного впливу, до яких чутливе несвідоме сугеренда (мовна функція його правої півкулі) [15]; 4) формувати ресурсні переживання сугеренда на основі актуалізації специфічних форм активності несвідомого (правопівкульної активності) [6]; 5) адекватно визначати «сугестивні мішені» у структурі несвідомого сугеренда (як функціональні структури правопівкульної активності) [23]; 6) утилізувати гіпнотичні феномени трансу як специфічні форми активності несвідомого в умовах дисоціації свідомості й несвідомого сугеренда [6]; 7) ефективно переборювати опір сугеренда на основі співробітництва сугестора з несвідомим сугеренда в процесі сугестії [22] тощо.

Розкриття сугестологічних можливостей проаналізованої вище психофізіологічної моделі свідомості й несвідомого є завданням наших подальших досліджень.

Література

1. Ахмедов Т.И., Жидко М.Е. Психотерапия в особых состояниях сознания. История, теория, практика. – Харьков: «Фолио», 2001. - 766 с.
2. Беккио Ж., Жюслен Ш. Новый гипноз: Практическое руководство / Пер. с франц. М.Р. Гинзбурга. — М.: Независимая фирма «Класс», 1997. — 160 с.
3. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни. - СПб.: Питер, 2001. – 256 с.
4. Библер В.С. Мышление как творчество. - М.: Политиздат, 1975. - 399 с.
5. Брагина Н.Н., Доброхотова Т.А. Функциональные асимметрии человека. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Медицина, 1988. - 240 с.

6. Гиллиген С. Терапевтические транс: Руководство по эриксоновской гипнотерапии / Под ред. М.Р. Гинзбурга. – М.: Независимая фирма «Класс», 1997. – 407 с.
7. Евтушенко В.Г. Энциклопедия гипнотических техник. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. - 400 с.
8. Заика Е.В., Церковный А.А., Церковная М.В. Функциональные асимметрии мозга человека: Методы исследования и результаты: Учебное пособие. - Харьков: ХГУ, 1992. – 76 с.
9. Иваницкий А.М. Синтез информации в ключевых отделах коры как основа субъективных переживаний // Журн. высш. нервн. деятельности. – 1997. – Т. 47. - Вып. 2. – С. 209 - 225
10. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. – СПб.: Питер, 2003. – 460 с.
11. Кондрашенко В.Т., Донской Д.И. Общая психотерапия: Учеб. пособие. - 2-е изд., перераб. и доп. - Минск : Вышэйш. шк., 1997. - 464 с.
12. Костандов Э.А. Психофизиология сознания и бессознательного: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2004. - 167 с.
13. Психология: Словарь / Ред. А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Политиздат, 1990. - 494 с.
14. Ротенберг В.С. Сновидения, гипноз и деятельность мозга: Монография. - М. : Центр гуманитар. лит. РОН, 2001. – 255 с.
15. Сандомирский М.Е. Физиологически-ориентированный подход к решению психологических проблем (метод РЕТРИ). – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 336 с.
16. Спрингер С., Дейч Г. Левый мозг, правый мозг. - М.: Мир, 1983. - 256 с.
17. Таппервайн К. Высшая школа гипноза. Гипноз – Самогипноз: Практическое руководство. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1997. - 464 с.
18. Черниговская Т.В. Мозг и язык: полтора века исследований. // «140 лет кафедре общего языкознания». – СПб: СПбГУ, 2004. - С. 16 - 35.

19. Черниговская Т.В. В своём ли мы имени? // Альманах «Канун», вып. 2 «Чужое имя». - СПб.: СПбГУ, 2001. - С. 246 - 260.

20. Черниговская Т.В., Деглин В.Л. Метафорическое и силлогистическое мышление как проявление функциональной асимметрии мозга // Ученые записки Тартуского Университета, Труды по знаковым системам. - Тарту, 1986. - Вып. 19. – С. 68 - 84.

21. Черниговская Т.В., Деглин В.Л. Проблема внутреннего диалогизма (нейрофизиологическое исследование языковой компетенции) // Ученые записки Тартуского Университета, Труды по знаковым системам. - Тарту, 1984. - Вып. 17. – С. 48 - 67.

22. Эриксон М., Росси Э. Росси Ш. Гипнотические реальности. М.: Независимая фирма «Класс», 1999. - 352 с.

23. Япко М. Введение в гипноз: Практическое пособие. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. - 191 с.

Статья посвящена проблеме выявления и уточнения рабочей модели сознания и бессознательного, которая применяется в суггестологии для эффективной реализации суггестивного воздействия. На основе анализа современной литературы, касающейся данного вопроса, автор делает выводы, что левое и правое полушария мозга на нейрофизиологическом уровне обеспечивают сознательную и бессознательную активность в целостной системе психики человека. При этом указываются суггестологические проблемы, при решении которых целесообразно использовать именно психофизиологическую модель сознания и бессознательного.